

Bogusław Krasnowolski

MIECHÓW, KALWARIA ZEBRZYDOWSKA, ALWERNIA, SUCHA, CZERNA:
TRANSLACJE MIEJSC ŚWIĘTYCH I PIELGRZYMKOWYCH DO MAŁOPOLSKI
W WIEKACH XVI I I POŁ. XVII

Translacje miejsc świętych i pielgrzymkowych mają w kulturze europejskiej wielowiekową tradycję. Tęsknota za Ziemią Świętą z Grobem Pańskim, za Jerozolimą, za Rzymem z jego bazylikami, za miejscami związanymi z życiem świętych – bywała znacznie większa od możliwości realizowania pielgrzymek, zwłaszcza w świecie wrogim i niebezpiecznym. Wyjściem z tej sytuacji był nie tylko kult relikwii, narastający od wczesnego średniowiecza; było także tworzenie namiastek, fikcyjnych budowli naśladowanych – w oparciu o wielce nieprecyzyjne przekazy – odległe pierwowzory. Do najstarszych naśladownictw należą „repliki” jerozolimskiego Grobu Bożego, rozpowszechniające się po zdobyciu Ziemi Świętej przez wyznawców islamu, w dobie wypraw krzyżowych¹. Wczesnych, znakomitych przykładów dostarczają tu m.in. dwunastowieczne romańskie budowle o centralnej dyspozycji rzutów: w Cambridge, Bolonii (w kompleksie bazyliki Santo Stefano) i hiszpańskim Torres del Rio.

Niniejsze rozważania ograniczono do wybranych przykładów z terenu Małopolski, a ściślej – historycznej ziemi krakowskiej. Ideę Grobu Bożego reprezentował tu najwcześniej zakon bożogrobców (Kanoników Regularnych Stróżów Grobu Świętego Jerozolimskiego), osadzony w Miechowie w 1163 r. przez Jakśę Gryfitę po jego pielgrzymce do Ziemi Świętej². Nie wiemy, czy i jak w architekturze romańskiego zespołu odzwierciedlał się kult Grobu Bożego. Odkryty niedawno przez konserwatorów, datowany na ok. 1470 r., późnogotycki wystrój malarski kaplicy w przyziemiu wieży kościelnej (której pierwotną formę należy odnieść do prac rozpoczętych w 1233 r.), można – jak się wydaje – wiązać z ideą Grobu Bożego. Ukazano tu przedstawienia aniołów z narzędziami Męki Pańskiej (*Arma Christi*). Centralna forma kaplicy (kwadrat) zdaje się również potwierdzać tę interpretację.

¹ Por. J. Ł o z i ń s k i, *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520–1620*, Warszawa 1973, s. 52, 59–60, przypis 42.

² W. B u k o w s k i, *Miechów*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. IV, z. 2, Kraków 2009, s. 314.

Ale są to tylko domysły. Konkretną wiedzę o miechowskim Grobie Pańskim dysponujemy dopiero od przełomu lat 20. i 30. (lub od początku lat 30.) XVI wieku³, gdy staraniem miechowskiego prepozyta ks. Tomasza z Olkusza dokonano gruntownego przekształcenia klasztoru, zniszczonego przez pożar z 1506 r.⁴ Prace prowadził warsztat złożony z nie włoskich budowniczych i kamieniarzy, związanych z warsztatami wawelskimi współpracującymi z Bartholomeo Berreccim (a może już wcześniej z Franciszkiem Florentczykiem), wspomagany może przez kogoś z włoskich towarzyszy Berrecciego. Należy przyjąć, że w wyniku tych prac powstał gotycko-renesansowy, czworoboczny kompleks klasztorny, założony na rzucie wydłużonego prostokąta, skupiony wokół wirydarza otoczonego krużgankami; centralnym elementem założenia jest Grób Pański umieszczony w kaplicy otwartej do wschodniego skrzydła krużganków. Forma kopułowej kaplicy wyraźnie nawiązuje do wawelskich mauzoleów Zygmunta Starego i biskupa Piotra Tomickiego, a więc do czołowych dzieł warsztatu Berrecciego, a zarazem do ówczesnego kształtu jerozolimskiego pierwotnego (kopuła kaplicy jako symbol nieba, sytuacja grobu). Kolejne analogie z rozwiązaniami wawelskimi ujawniły ostatnie prace konserwatorskie, w wyniku których wyeksponowano malowane kasetony z rozetami w czaszy kopuły, wyraźnie nawiązujące do rzeźbionych w kaplicy Zygmuntowskiej (*nota bene*, dało to podstawę do hipotezy, że podobna dekoracja malarska znajdowała się w kaplicy Tomickiego).

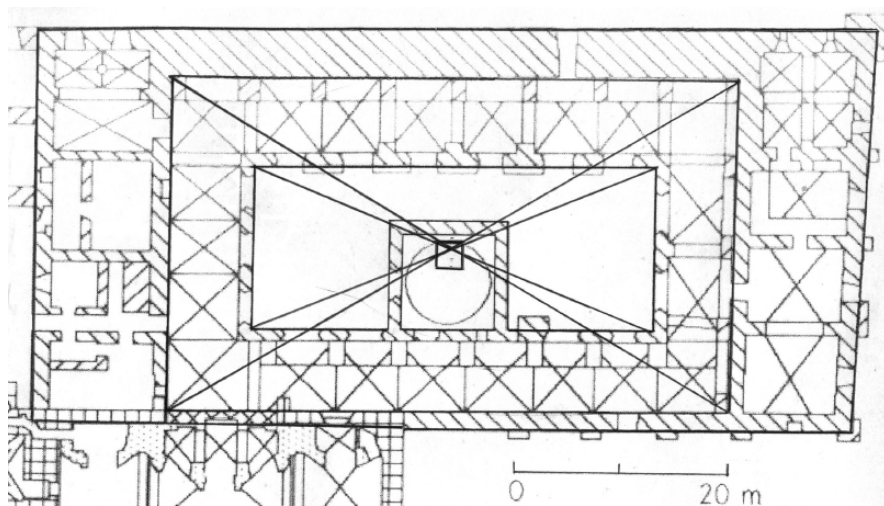
Pomijając analizę stylistyczno-porównawczą detali – przeprowadzoną w cytowanej pracy przez Jerzego Łozińskiego – warto skupić się na niedostrzeganym dotąd aspekcie, związanym z kompozycją całości, opartą o geometryczne proporcje (il. 1), których doskonałość traktowano jako odzwierciedlenie ideowych treści Grobu Pańskiego. Grób ten – we wnętrzu kopułowej kaplicy – stanowi centrum kompozycji: na nim krzyżują się przekątne kolejnych, wpisanych w siebie prostokątów: wirydarza, krużganków i całości klasztornej założenia (w tym ostatnim przypadku mniej precyzyjnie, co jest zapewne wynikiem adaptacji starszych elementów, zniekształcających nieco proporcje). Wydaje się, iż pomimo odkształceń, spowodowanych adaptacją starszych elementów (wcześniejsze, również czworoboczne założenie klasztorne powstało w latach 1385–1389⁵), starano się, by proporcje poszczególnych elementów tej symetrycznej kompozycji można było sprowadzić do prostych proporcji liczbowych. I tak Grób Pański

³ J. Ł o z i ń s k i, op. cit., s. 48–56.

⁴ Informacje o pożarze oraz o pracach prowadzonych staraniem Tomasza Olkusza przekazał S. N a k i e l s k i, *Miechovia sive promptuarium antiquitatum Monasterii Miechoviensis*, Cracoviae 1634, s. 574, 579.

⁵ *Rocznik Miechowski*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, „Studia Źródłoznawcze”, t. V, 1960.

w centrum kompozycji jest kwadratem o boku ok. 2,30 m czyli ok. 4 łokci. Kolejny kwadrat – to kaplica Grobu Pańskiego o boku ok. 9,35 m czyli 16 łokci. Kolejna regularna forma – to wydłużony prostokąt wirydarza o wymiarach ok. 30 x 12 m, co odpowiada proporcjom 5:2 (około 50 x 20 łokci). Następny prostokąt – utworzony przez krużganki – ma wymiary ok. 45 x 27 m, a więc proporcje 5:3 (ok. 75 x 45 łokci). Określenie wymiarów całości założenia wymagałoby przeprowadzenia systematycznych badań architektonicznych (dotąd objęto nimi tylko skrzydło wschodnie⁶) z wyeliminowaniem wtórnych przekształceń. Wydaje się jednak, że rysuje się tu prostokąt o wymiarach ok. 60 x 30 m, (100 x 50 łokci), czyli o proporcjach 2:1.

Klasztor Bożogrobców w Miechowie, analiza kompozycji z ok. 1530 r.; opracowanie autora na podstawie materiałów w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.

Reasumując należałoby uznać, że staranna kompozycja, podkreślająca centralny element – Grób Pański – w znacznie pełniejszym stopniu niż detale, których twórcy z mniejszym lub większym powodzeniem usiłovali naśladować wzory wawelskie, prezentuje cechy włoskiego renesansu. W konsekwencji trzeba zakwestionować dotychczasowy pogląd, jakoby fazą decydującą o ukształtowaniu klasztoru były wspomniane prace z końca XIV w.; efektem adaptacji ówczesnego założenia około roku 1530 były odstępstwa od pełnej regularności.

⁶ W. Niewald a, *Miechów, klasztor Bożogrobców, badania architektoniczne w obrębie skrzydła wschodniego*, wydruk komputerowy, Kraków 2009, archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.

Do kolejnej translacji, tym razem już nie tylko Grobu Pańskiego, lecz całej Jerozolimy – upłynęło około 70 lat. Mowa jest oczywiście o Kalwarii Zebrzydowskiej⁷. Tę gigantyczną fundację Mikołaja Zebrzydowskiego – człowieka nie najlepiej zapisanego w historii Polski, przywódcy rokoszu przeciwko królowi (1606–1607) – zaczęto realizować od pierwszych lat wieku XVII, opierając się na pomiarach geometry Feliksa Żebrowskiego, dla którego podstawą wiedzy o topografii Ziemi Świętej były dzieła Christiana Kruika van Adrichem znanego pod zlatynizowanym nazwiskiem Christianusa Adrichoniciusa, wydawane w Kolonii w latach 1584–1590: *Ierusalem, sicut Christi tempore floruit et suburbanorum insigniorumque, historiarum eius brevis descriptio* oraz *Theatrum Terrae Sanctae et biblicarum historiarum Tabuli geographicis aere expressis*. W rezultacie przysiółek wsi Brody stał się Kalwarią, góra Żar – Golgotą, a wiejski potok – Cedronem. Przy wycinanych w lesie alejach (wtórnie – w wyniku karczunku – obsadzonych szpalerami drzew), w sąsiedztwie fundowanego również przez Mikołaja Zebrzydowskiego zespołu klasztornego Bernardynów, wznoszono kaplice tworzące ciągi Drogi Krzyżowej i Dróżyce Matki Boskiej. W miarę możliwości – w oparciu o wspomniane publikacje – starano się zachować odległości między poszczególnymi miejscami kultu, a także nawiązywać w architekturze wznoszonych kaplic do ikonografii jerozolimskich pierwowzorów; Święte Schody nawiązały do laterańskiej *Scala Santa*. Autorem większości najstarszych kaplic był holenderski budowniczy Paweł Baudarth, charakteryzowany sto lat później przez Andrzeja Komonieckiego, żywieckiego wójta-kronikarza, jako notoryczny alkoholik. No cóż, świat nie jest czarno-biały: rokoszanin i pijak stworzyli dzieło tak wyjątkowe, że już w 1617 r. zostało uwzględnione przez Georga Brauna i Fransa Hogenberga w *Civitates orbium terrarum* (il. 2) wśród najznakomitszych miast świata (aczkolwiek nie jest to przecież miasto, lecz imitacja miasta), a w 1999 r. znalazło się na liście światowego dziedzictwa UNESCO.

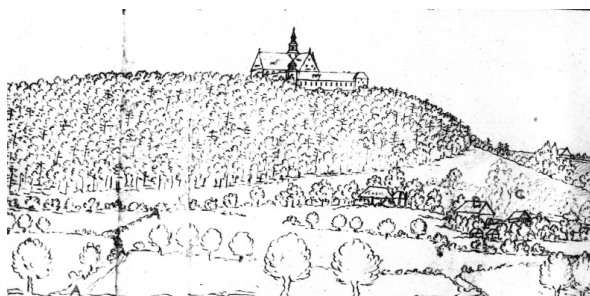
Fundacje bernardyńskie dokonywane przez rody magnackie dla zaakcentowania własnej pozycji były szczególnie liczne na ziemiach Rzeczypospolitej w 1 ćwierci XVII wieku. Jedną z kolejnych dokonał w 1616 r. Krzysztof Piotr Koryciński, polityczny przeciwnik Zebrzydowskiego. Zespół klasztorny, ukształtowany staraniem tego stronnika Zygmunta III, zajął malownicze położenie na szczycie wzgórza w dobrach Poręby Żegoty (il. 3). Roztaczający się stąd w pogodne dni wspaniały widok na dolinę Wisły i Beskidy (niekiedy nawet na Tatry), skojarzył się zaproszonym przez Korycińskiego bernardynom z położeniem jednej z najsłynniejszych świątyń franciszkańskich, z tokańskim Alverno (dzisiaj La Verna). I tak teren

⁷ J. Szablowski, *Architektura Kalwarii Zebrzydowskiej*, „Rocznik Krakowski”, 24: 1933; A. Mitkowska, *Kompozycja przestrzenna Kalwarii Zebrzydowskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 20: 1975.

zwany dotąd Podskalem stał się Alwernią⁸, przypominając o cudownym wydarzeniu sprzed czterystu lat: o stygmatyzacji św. Franciszka z Asyżu. Budowa rozpoczęła się od wzniesienia drewnianej kaplicy. Mimo skromnych rozmiarów i form założenia, zgodnych z regułą zakonną, prace ciągnęły się długo: murowany klasztor skupiony wokół prostokątnego wirydarza powstał w latach 1625–1654, murowany kościół budowano od 1630 r., a roboty wykończeniowe trwały jeszcze w latach 1667–1677.

Kalwaria Zebrzydowska, widok w dziele Brauna i Hogenberga *Civitates orbium terrarum*, 1617; repr. wg: A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980.

Alwernia, widok wzgórza z zespołem klasztornym Bernardynów, rys. Łukasz Kozakiewicz, 1825; repr. wg: B. Krasnowolski, *Klasztor Bernardynów w Alwerni...*, 2009.

⁸ B. Krasnowolski, *Klasztor Bernardynów w Alwerni: historia, architektura, treści ideowe*, [w:] Chrzanów. Studia z dziejów miasta i regionu, Chrzanów 2009, t. 3, s. 355–424.

Jeszcze skromniejsze formy i rozmiary – przy wielce skomplikowanej symbolice – otrzymała fundacja Piotra Komorowskiego, hrabiego na Liptowie i Orawie, starosty oświęcimskiego, zrealizowana w latach 1617–1630 w Suchej przy nieco starszym (1613–1614) kościele z klasztorkiem Kanoników Regularnych Laterańskich, wzniesionym staraniem tegoż fundatora⁹. Całość założenia – zniekształconego na przełomie wieków XIX i XX przez budowę nowego kościoła – zarejestrowana została na wotywnym obrazku, zawieszonym przy grobie św. Stanisława Kazimierczyka w krakowskim (kazimierskim) kościele Bożego Ciała (il. 4). Obrazek ten wyjaśnia genezę fundacji: uzdrowienie oka, cud, jakiego miał doznać Komorowski za przyczyną Kazimierczyka. Założenie – o planie prostokąta – opasane zostało fortyfikacjami o symbolicznym raczej, niż militarnym znaczeniu: murem z basztami i bramami. W obrębie owych fortyfikacji, oprócz niewielkiego kościoła i klasztoru, znalazło się siedem symetrycznie rozmieszczonych kaplic (przetrwały tylko trzy): sześć z nich, prostokątnych, otrzymało wezwania maryjne, siódma, akcentująca oś kompozycji, nieco większa, wzniesiona na planie wieloboku, wezwanie Chrystusa-Salwatora i św. św. Janów, Chrzcziciela i Ewangelisty. Na niewielkiej przestrzeni (ok. 200 x 185 m) znalazły się odniesienia do Rzymu i Jerozolimy.

Wspomniana kaplica pw. Chrystusa Salwatora i świętych Janów – to nawiązanie do wezwania bazyliki laterańskiej, mającej szczególne znaczenie w siedemnastowiecznej historiozofii Kanoników Regularnych Laterańskich, którzy Chrystusa uważali wówczas za swego założyciela. W tym kontekście zapewne nieprzypadkowo wieloboczny rzut kaplicy nawiązuje do laterańskiego San Giovanni in Fonte. Zarazem siedem kaplic może kojarzyć się z siedmioma uprzywilejowanymi kościołami rzymskimi (wśród których lateraneński zajmował szczególną pozycję) i z siedmioma uprzywilejowanymi ołtarzami w watykańskiej świątyni św. Piotra. Ta ostatnia zbieżność znalazła oficjalne potwierdzenie w *breve* Innocentego XII z 1695 r.: wierni nawiedzając siedem ołtarzy w Suchej zyskiwali te same odpusty, co pielgrzymi modlący się przy siedmiu ołtarzach watykańskich. W sześciu kaplicach o wezwaniach maryjnych i w kościele pw. Nawiedzenia N.P. Marii widzieć należy odniesienie do Siedmiu Radości Marii, a więc – jak w Kalwarii Zebrzydowskiej – do wydarzeń z Ziemi Świętej. Zapewne nieprzypadkowo jednocześnie z budową kaplic – w roku 1617 – opublikowany został w krakowskiej drukarni Macieja Jędrzejowczyka tekst nabożeństwa, zatytułowany *Koronka [...] na pamiątkę siedmiorakiego krwi wylania Pana*

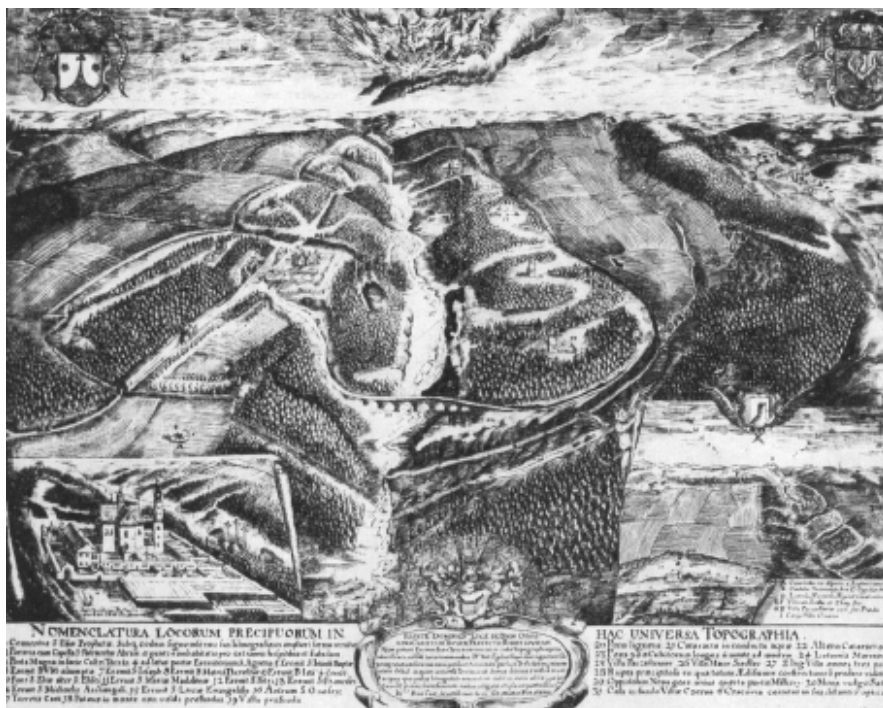
⁹ B. Krasnowolski, *Zapomniane sanktuarium maryjne i lateraneńskie z 1. połowy XVII w. w Suchej: wielka treść w skromnej formie*, [w:] *Festina Lente. Prace ofiarowane Andrzejowi Fischingerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Piwocka, D. Nowacki, Kraków 1998, s. 127–138.

naszego y siedmiorakiego wesela Panny błogosławionej Matki iego [...]. Mur z bramami i basztami – to kolejny symbol maryjny, wiążący się szczególnie silnie z wyobrażeniami ufortyfikowanej Jerozolimy i Świątyni Jerozolimskiej po umieszczeniu w niej Arki Przymierza, rozumianej jako starotestamentowa zapowiedź Marii. Identyčną symbolikę – mówiącą o Jerozolimie a zarazem o Marii – odna-leźć można m.in. w *Godzinkach* (wezwania: *Miasto Pańskie i brama na wschód wystawiona; Miasto ucieczki, wieża utwierdzona, Dawidowa, basztami i bronią wzmocniona*), których polski przekład dokonany został w 16520 r. i opublikowany pięć lat później.

Sucha, zespół klasztoru Kanoników Regularnych Laterańskich na obrazie wotywnym z roku 1630 w kościele Bożego Ciała w Krakowie; repr. wg: B. Krasnowolski, *Zapomniane sanktuarium maryjne...*, 1998.

Wielkie założenie przestrzenne ukształtowane zostało w wyniku fundacji klasztoru-pustelni Karmelitów w Czernej, dokonanej w roku 1629 przez Agnieszkę z Tęczyńskich Firlejową, wojewodzinę krakowską

Czerna, klasztor-pustelnia Karmelitów na rycinie z poł. XVII w.; repr. wg: A. Miłobędzki, *Architektura...*

(il. 5)¹⁰. Zgodnie z rozwijaną w owym czasie ideologią karmelitów, zakon ów, faktycznie mający korzenie w Ziemi Świętej w dobie wojen krzyżowych, uważał się za spadkobiercę starotestamentowego proroka Eliasza żyjącego w X w. przed Chr.¹¹ Zespół – z kościołem na planie krzyża, wpisany w kwadrat utworzony przez cztery skrzydła klasztoru – pustelni, zlokalizowany w lesie, na grzbiecie wzgórza, to najważniejszy, lecz jedynie niewielki fragment krajobrazowego założenia w obrębie tzw. Wielkiej Klauzury, będącego translacją Doliny Eliasza i Góry Karmel w Ziemi Świętej. Całość, obejmująca dolinę (płynący tu potok zyskał nazwę Eliaszkówki) i wzgórze

¹⁰ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 177–178; M. Brykowska, *Pustelnia w Czernej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 43: 1981, z. 2; eadem, *Studia nad architekturą baroku. Układy przestrzenne kościołów karmelitów bosych*, „Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Budownictwo”, 1984, z. 87.

¹¹ P. Pencakowski, *Dekoracja malarska biblioteki klasztoru oo. Karmelitów na Piasku w Krakowie. Historia powstania – geneza artystyczna – program*, „Rocznik Krakowski”, 69: 2003, s. 116.

po obu jej stronach, otoczył mur, budowany do 1688 r. W obrębie rozległego terenu znalazły się też kaplice (m.in. ze stacjami Drogi Krzyżowej), „grota Eliasza”, „źródło Eliasza” i most (znany z ikonografii; zachowały się przyczółki) spinający oba brzegi doliny.

Translacje świętych miejsc były szczególnie popularne w 1 poł. XVII wieku, a więc w epoce, w której posługiwano się językiem symboli i alegorii. Sztuka tej epoki, pełna przenośnych znaczeń, błyskotliwych, erudycyjnych popisów, wymagających od odbiorcy odczytania zarówno w *Piśmie Świętym* i teologicznych traktatach, jak w mitologii i zmitologizowanej historii (tak rozwijano m.in. hagiografię), znalazła w tego rodzaju praktykach szczególne pole do popisu. Sztuka ta była ze strony magnackich fundatorów wyrazem zarówno szczerej religijności, jak dążności do eksponowania własnych zasług. Poziom artystyczny tych fundacji nie był rzeczą najważniejszą: w przypadku założenia z Suchoj można mówić wręcz o prowincjonalizmie, bernardyńska Alwernia w zupełności odpowiada prostocie zalecanej we franciszkańskiej regule, a nawet sławne założenie w Kalwarii Zebrzydowskiej imponuje nie tyle formami architektonicznymi, lecz skalą założenia i bogactwem programu. Najistotniejsza była treść, w której mieściły się odniesienia do miejsc nieosiągalnych dla ogromnej większości przybywających tu pielgrzymów. Odrębne miejsce w życiu religijnym zajmuje Czerna, zamknięta przed rzeszami wiernych, przeznaczona wyłącznie dla karmelitów bosych, żyjących tu w scenerii, która przypominać im miała Ziemię Świętą z Górą Karmel i grota proroka Eliasza.

SUMMARY

Bogusław Krasnowolski

MIECHÓW, KALWARIA ZEBRZYDOWSKA, ALWERNIA, SUCHA, CZERNA.

TRANSLOCATIONS OF SACRED AND PILGRIMAGE SITES TO MAŁOPOLSKA IN THE 16TH CENTURY AND IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY.

Translocations of sacred and pilgrimage sites have a centuries-old tradition in the European culture. The considerations herein are limited only to the examples from Małopolska. The idea of the Holy Sepulchre was represented by the Order of the Holy Sepulchre brought to Miechów (1163) by Jaksa Gryfita after his pilgrimage to the Holy Land.

The complex of Kalwaria Zebrzydowska had been formed since the beginning of the 17th century and was based on the topography of the Holy Land in the works of Christian Kruik van Adrichem (Christianus Adrichomius) from the end of the 16th century; a part of the village of Brody became Calvary, the mountain of Żar turned into Golgotha and a village stream became Cedron. In the vicinity of the Bernardine monastery, next to the paths created in a forest which formed the Way of the Cross

and Mary's Paths, chapels were raised which referred to Jerusalem archetypes with their location and architecture. Paulus Baudaert (Paweł Baudarth), a Dutch builder, was the author of the oldest ones. This habitual drunkard, together with Mikołaj Zebrzydowski, a founder and traitor to the king, made an outstanding work which was included in *Civitates orbis terrarum* by Braun and Hogenberg (ill. 2) in 1617, and in 1999 was added to the UNESCO List of World Heritage Sites.

Krzysztof Piotr Koryciński, Zebrzydowski's political opponent, established another Bernardine foundation in 1616: a monastic complex picturesquely located on the top of the hill within the land of Poręba Żegoty (ill. 3), which brought to mind the famous Tuscan Alverna (today La Verna), reminding – as Alwernia – of the stigmatization of Saint Francis of Assisi.

The foundation of Piotr Komorowski, carried out between 1617–1630 in Sucha, near a church with the Canons Regular of the Lateran monastery, was given simple forms and a small size, with a complex symbolic representation at the same time. The whole urban arrangement, which was known in its initial form from the iconography explaining its origin (miraculous healing; ill. 4) referred to the idea of Rome with its seven privileged basilicas (a church and chapels corresponded to them) together with a Lateran building and defensive walls but also to the Marian symbols: the Holy Land and the text of the Hours of the Virgin.

A huge urban arrangement created as a result of the foundation of the Carmelites monastery-hermitage by Agnieszka Firlej née Teczyńska (1629; ill. 5) in Czerna in 1629 is a translocation of St. Elijah's Valley and Mount Carmel from the Holy Land. According to the Carmelite ideology of that time, the order considered itself an heir of the prophet Elijah. The stream was called Eliaszkówka (after Polish equivalent of the name of Elijah – Elias); within the vast land, surrounded by a wall, "St. Elijah' grotto" and "St. Elijah's spring" are located.

Translocations of sacred places were popular especially in the first half of the 17th century, that is in the epoch when the language of symbols and allegory was used.